

Hernhuutlaste käsikirjade läti keelest XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses

Kirjaliku traditsiooni ja kohalike murrete mõjud

PĒTERIS VANAGS

Uurijad on eri meelt küsimuses, millisest hetkest peale saab rääkida selgelt määratletavast läti keelest, mis arenes välja varasematest keelejärkudest ja levis seejärel üle tänapäevase Läti territooriumi. Arheoloogid, ajaloolased ja keeleteadlased on aga ühel nõul, et läti rahvuse kujunemine – ja koos sellega ühise keele teke – leidis aset millalgi XIII–XV sajandil Liivimaa lõunaosas, mis vastab ligikaudu tänapäeva Läti alale.

Saksa mõju laienemisega Balti aladel ja Liivimaa moodustamisega hakkasid ilmuma esimesed kirjalikud teated läti keelest, tähistades keele kirjaliku arengu algust. Varaseim selline ülestähendus leidub ladinakeelses Henriku Liivimaa kroonikas (u 1225–1227), kus latgali pealik Rūsiņš nimetab 1212. aastal Cēsise (Võnnu) Bertoldit (*Bertold de Wenden*) sõnadega *draugum suum* 'oma kaaslane, liitlane' (Arbusow, Bauer 1955: 108). Kuigi *draugum* on ladina lõpuga, vastab selle tüvi selgelt tänapäeva läti sõnale *draugs* 'sõber'. Enamik XIII–XV sajandi läti leksikast ei ole siiski nimisõnad, vaid koha- ja isikunimed, mis annavad keele kohta sellegipoolest infot (Blese 1929).

Varaseimad säilinud lätikeelsed usutekstitid pärinevad XVI sajandist. Juba enne reformatsiooni võidi kirja panna nn Gisberti meieisapalve (1507), teise versiooni pani kirja munk Simon Grunau Preisimaal (Draviņš 1965: 19–35). Suurimat rolli läti kirjakeele arengus mängis siiski luterlik reformatsioon, mis algas Liivimaal 1521. aastal. Tõendeid esimese lätikeelse trükiteose kohta leidub juba 1525. aastast. Lübecki katoliiklik kirikukogu konfiskeeris vaaditäre raamatuid, mis olid mõeldud Liivimaale läkitamiseks (Johansen 1959; Biezais 1973: 25–31). Vaat oli „täis luterlikke raamatuid, nende seas missad Liivimaa läti ja eesti rahvakeeltes” („vasz plenu[m] libris lutterianisz ecia[m] missis in vulgari liuonico lettico ac estonico”).¹ Tõenäoliselt sisaldas see raamat jumalateenistuse korra kirjeldust ehk agendat, kuhu kuulus ka lätikeelseid tekste.

1520.–1530. aastatel koostati Riias pikemaid lätikeelseid usutekste, et soodustada kristluse levikut ja võimaldada jumalateenistuse pidamist rahvakeeles – nende hulka kuulusid perikoobid (jumalateenistusel ette loetavad piiblikohad), lauluraamatud ja katekismused. Nimetatud tekstid levisid esialgu üksnes käsikirjadena. Mõni neist võis siiski ka trükkis ilmuda, nagu näitab nn Hasentöteri meieisapalve analüüs. See

¹ On pakutud, et selles tekstis kasutatud *liuonico* võib viidata liivi keelele või keskalamssaksa keelele, kuid selle artikli autor peab kõige tõenäolisemaks Harald Biezaisi seisukohta, et sõnal *liuonico* on siinkohal vaid geograafiline, mitte etniline tähendus, ning sellele vastavat tõlget saksa keelde: „in livländischer Volkssprache, lettisch und estnisch” (Biezais 1973: 29).

meieisapalve avaldati esmakordselt Sebastian Münsteri raamatu „Cosmographia” 1550. aasta väljaandes (Draviņš 1952) ja on vanim teadaolev tänapäevani säilinud lätikeelne trükitekst.

Läti kirjasõna ja keele areng XVI–XVIII sajandil

Pärast Liivi sõda (1558–1583) sattusid Läti alad Poola-Leedu võimu alla, mis käivitas vastureformatsiooni katoliikluse taastamiseks ja levitamiseks lihtrahva seas. Selle tulemus oli esimene säilinud lätikeelne trükiteos: katoliku katekismus „Catechismus Catholicorum” (1585). Samal ajal astus Kuramaa hertsog Gotthard samme luterluse tugevdamiseks. Tema abiga nägi trükivalgust esimene lätikeelne luterlik kirikukäsiraamat (1586–1587).

Enamik varaseid reformatsiooniaegseid lätikeelseid tekste XVI sajandist olid tõlked keskajaks saksa keelest, Riias ja Liivimaal kasutatavast saksa keele kujust. Tõlkijad olid peamiselt kohalikud sakslased, kellele läti keel oli teine keel, mida nad valdasid väga erineval tasemel. Selle ja mõne muu teguri tõttu oli tulemuseks saksa keelest tugevalt mõjutatud keel.

Esimesed lätikeelsed tekstid ilmusid Riias ja esindavad seal XVI sajandi lõpus ja XVII sajandi alguses kõneldud läti keele varianti. Ühtlasi nähtub neist keskajaks saksa kirjutustava mõju läti keele ortograafia (Blese 1925; Vanags 1997).

XVII sajandiks ei vastanud varane läti kirjakeel enam ei keelekasutuse ega õige-kirja selguse nõudmistele. Vajadus uue ja parema luterliku kirikukäsiraamatu järele viis „Lettisch Vade mecumi” koostamiseni, mis ilmus Riias 1631. aastal. Kõik varem avaldatud tekstid vaatas läbi ja toimetas Georg Mancelius, kes oli sündinud ja kasvanud Zemgales. Oma kirjatöödega, sealhulgas jutlustekogumikuga „Lang-gewünfchte Lettifche Postill”² (1654), ei täiustanud Mancelius üksnes ortograafiat, vaid lõi ka selgema keelekujusid, mis ei põhinenud enam Riia kõnekeelele, vaid maapiirkondades kasutataval rahvakeelele, mis oli vähem võõrkeelte mõju all (Bērziņš 1944; Ozols 1965: 152–204).

XVII sajandi teise poolde jäi kõige ulatuslikum tõlkeprojekt – täielik piiblitõlge. Ernst Glück tõlkis Uue Testamendi aastatel 1681–1682 ning seejärel kuni 1690. aastani Vana Testamendi. Trükkimine kestis 1685–1694 (Dunsdorfs 1979: 23–99). Piibli mõju nii läti keele kui ka kirjanduse arengule on üüratu (Šmits 1908; Vanags 2010). XVII sajandi lõpuks olid Piibel ja lauluraamatud järk-järgult jõudnud igapäevaelu ja hakkasid kirjutatud keele kõrval mõjutama ka suulist läti keelt.

Sel perioodil tekkis lätikeelsetele tekstidele uus lugejaskond. Kui varem olid need mõeldud üksnes kirikus ettelugemiseks, siis XVII sajandi lõpuks hakati lätlasi endid käsitlema lugejatena. See areng oli seotud esimeste koolide asutamisega Riias ja Vidzemes (Liivimaa Rootsile kuuluva osa lätikeelsel alal) Rootsi võimu ajal (Starris 1987: 34–45). Osalist nihet raamatute sihtrühmas illustreerivad hästi muutused

² Sümboliga *l* märgitakse gooti kursiivkirjas *s*-tähte, kui see ei asu silbi lõpus. Eesti trükistes transliteeritakse seda tänapäeval enamasti tavalise *s*-tähega, siinses tekstis on säilitatud artikli autori kirjaviisi.

väljaannete paratekstides. Kui XVII sajandi keskpaigani olid need ainult saksa keeles, siis sajandi viimasel veerandil avaldati neid üha enam kahes keeles või isegi ainult läti keeles, eriti Riias ja Vidzemes.

Piibli tõlkimisega – eriti selle revideeritud teise trükiga (1739) – omandas läti kirjakeel stabiilse kuju ja normatiivse allika, millest sai keele alus järgneva sajakonnaks aastaks.

XVIII sajandil ei kasvanud lätikeelsete tekstide hulk üksnes kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt. Traditsiooniliste žanride kõrvale tekkisid uued ning ka senistes žanrides hakati avaldama järjest rohkem ja mitmepalgelisemaid teoseid (Apinis 1977: 74–77, 124–125). See periood tõi kaasa ilukirjanduse mahu ja mitmekesisuse kasvu. Ajavaimu kandjaks võib pidada Gotthard Friedrich Stenderit, kes avaldas nii vaimulikku kui ka ilmalikku luulet ja proosat (Fride 2003: 135–195).

Valgustuse mõjul hakkas 1760. aastatest alates kujunema läti keeles uus praktiline žanr: nõuandekirjandus mitmesugustes valdkondades, nagu meditsiin, põllumajandus, loomakasvatus, majapidamine, kokandus (Daija 2013). Žanri alguseks peetakse Peter Wilde tervishoiukäsiraamatut Jakob Lange tõlkes (1768), mis ilmus pealkirja „Latweefchu Ahrfte” all 28 jaos (Vilde 1991). Seda peetakse esimeseks lätikeelseks perioodikaväljaandeks.

Erinevalt XVII sajandist olid mainitud väljaanded suunatud peamiselt läti lugejatele, mitte ainult vaimulikonnale kasutamiseks. Sellist avaldamisbuumi ei oleks olnud võimalik saavutada ilma lätlaste kirjaoskuse samaaegse kasvuta. Alus sellele pandi juba Rootsi võimu all XVII sajandi lõpus koolide loomisega Vidzemes, kuid erilise tõuke andis sellele hernhuutlus ehk vennastekogudusliikumine, mis levis alates 1730. aastatest kogu Vidzemes (Straube 2000). Selle liikumise tulemusel muutus kirjaoskus piirkonnas tavaliseks. Olulist rolli mängis õpetajate seminar Valmiermuižas (1738–1745), kus koolitati esimesi õpetajaid talurahvakoolidele. XVIII sajandi lõpuks ulatus kirjaoskus hernhuutlaste mõjupiirkondades 80–88 protsendini, kogu Vidzemes ligikaudu 75 protsendini. Seevastu Kuramaal jäi haridusvõrgu erinevuste tõttu kirjaoskuse tase madalamaks – umbes 30–35 protsenti (Apinis 1987: 15; Salmin 1969).

Lisaks lugemisoskusele hakkas hernhuutlaste kogukondades levima kirjutamisoskus, millele viitab trükisõna kõrval käsikirjalise kirjanduse traditsiooni teke selles piirkonnas alates XVIII sajandi teisest poolest (Apinis 1987: 11–67, 2000). Hernhuutlased olid ühed esimesed, kes hakkasid pidama kirjavahetust läti keeles (Adamovičs 1963: 349–361).

Hernhuutlaste lätikeelsed käsikirjad

Hernhuutlaste tegevus nõudis mitmesugust kirjandust. Enamik sellest jäi käsikirja ja ainult väike osa ilmus trükitud kujul: peamiselt lauluraamatud ja palveraamatud. Käsikirjade hulka kuulusid kirikulaulud, jutlused, statuudid, päevikud, elulood, misjoniaruanded, hingeharidustekstid, kristlik rahvaluule, ilmalik kirjandus ja ajaloolised traktaadid (Daija 2024). Neid tekste kopeeriti ja levitati hernhuutlaste

kogukonnas, mistõttu enamik säilinud eksemplare on hilisemad koopiad, eelkõige XIX sajandi esimesest poolest. Ainult väike osa olemasolevatest käsikirjadest pärineb XIX sajandist. Teise olulise osa hernhuutlaste käsikirjalistest tekstidest moodustavad vendade ja õdede kirjad, mis olid adresseeritud nii Vidzemesse kui ka Saksamaale. Ka need kirjad on tihti säilinud koopiate, mitte originaalidena, kusjuures Herrnhuti saadetud kirjadele lisati tavaliselt saksakeelne tõlge.

Siinne ülevaade hernhuutlaste käsikirjade keelest ja ortograafiast põhineb eri žanridesse kuuluvatel tekstidel XVIII sajandist või XIX sajandi esimesest kümnendist. Materjalid pärinevad Läti rahvusraamatukogu digikollektsioonist „Brāļu draudzes (rok)raksti” („Hernhuutlaste käsikirjad”),³ samuti Saksamaal asuvast Herrnhuti vennastekogudusliikumise keskarhiivist (Unitätsarchiv). Võrdlusmaterjalina on kasutatud Ķikuļa Jēkabsi nimelise hernhuutlase 1777. aasta käsikirjaliste tekstide trükiversioone (Ķikulis 1982), mille originaalid asuvad Moskvast.

Nende tekstide keelekasutust analüüsid tuleb arvestada mitut asjaolu. Esiteks on enamik neist koopiad, mistõttu nende keel – eriti ortograafia – võib originaalist erineda. Teiseks on paljud tekstid – kirikulaulud, jutlused ja elulood – saksakeelsete algupärandite tõlked, mis on mõjutanud neis kasutatavat läti keelt. Kolmandaks tuleb arvestada autorite tausta. Ühelt poolt oli nende seas saksa päritolu isikuid: vennastekogudusliikumise misjonäre (*Brüder*), kes olid läti keelt õppinud võrdlemisi lühikese aja jooksul, samuti kohaliku luteri kiriku vaimulikke ja muid saksa päritolu inimesi. Teiselt poolt leidis autorite seas ka lätlast – talupoegi ja käsitöölisi –, kelle emakeel oli läti keel. Võib eeldada, et esimese rühma keel oli kirjalikust traditsioonist rohkem mõjutatud, samal ajal kui teise rühma keel peegeldas otsesemalt kohalike murrete tunnusjooni.

Ortograafilised tunnusjooned

XVIII sajandi keskpaigaks oli lätikeelse Piibli revideeritud väljaanne (1739) kujunenud suuresti õigekirjanormide aluseks. Erinevalt esimesest väljaandest oli selle versiooni kirjaviisi ühtlustatud ja osaliselt kaasajastatud. See peegeldab selgelt õigekirjatava, mis jäi valdavaks kuni XIX sajandi keskpaigani. Eelkõige oli see foneetiline õigekirjasüsteem: sõnu kirjutatakse nii, nagu neid hääldatakse. Mõnel juhul rakendati ka morfoloogilist põhimõtet (tuntud samuti morfeemilise või etümoloogilise põhimõttena). Peamised õigekirjareeglid laenati saksa keelest, kuigi leidub mitmeid läti keelele eriomaseid jooni.

Vokaalide ja diftongide kirjaviis oli üsna ühetaoline (Bergmane, Blinkena 1986: 50–63). Pikki vokaale märgiti kahel moel:

1. Tüvesilpides ja lõpusilpides (v.a lokatiivis) kirjutati pikkade vokaalide (ja diftongi /uo/) järel *h*, nt *dīhwoht* (tänapäeva läti keeles – edaspidi *tnp* – *dzīvot*

³ <https://braludraudze.lndb.lv/>

'elama'), *mahja* (tnp *māja* 'maja'); *mihlehts* (tnp *mīlēts* 'armastatud (meessoost)'), *mahzohs* (tnp *mācos* 'õpin'), *meitahm* (tnp *meitām* 'tütardele').

2. Lokatiivis märgiti neid katusekujulise tsirkumfleksiga vokaali kohal, nt *mahjâ* (tnp *mājā* 'majas'), *mahjâs* (tnp *mājās* 'kodus'), *ellê* (tnp *ellē* 'põrgus'), *naktîs* (tnp *naktīs* 'öösiti'), *darbôšs* (tnp *darbos* 'töös').

Liidetes (v.a sõna lõpus) vokaalide pikkust ega diftongi /uo/ aga üldiselt järgneva *h*-ga ei tähistatud, nt *mihleju* (tnp *mīlēju* 'armastasin'), *gohdîgs* (tnp *godîgs* 'aus'), *draudlîba* (tnp *draudzîba* 'sõprus'), *kalpone* (tnp *kalpone* 'teenija'). Tähte *h* ei kasutatud kunagi sõna päris lõpus, nt *ta* (tnp *tā* 'tema (naissoost)'), *dohma* (tnp *domā* 'mõtleb'), *kalpo* (tnp *kalpo* 'teenib').

Määrsõnu *tā* 'nii', *kā* 'kuidas' kirjutati graavisega: *tâ*, *kâ*. Graavist kasutati ka mõnes lühikese vokaaliga määrsõnas: *fchê* (tnp *še* 'siin'), *tê* (tnp *te* 'siin').

Diftongi /ie/ märgiti omakorda järjekindlalt digraafiga *ee* kõigis asendites, nt *eenelt* (tnp *ienest* 'sisse tooma'), *meefa* (tnp *miesa* 'liha'), *draugeem* (tnp *draugiem* 'sõpradele').

Lühikesi vokaale avatud silpides märgiti järgneva konsonandi kahekordselt kirjutamisega, nt *dabba* (tnp *daba* 'loodus'), *mutte* (tnp *mute* 'suu'), *azzis* (tnp *acis* 'silmad'). Konsonantide kirjutamist kahe tähega kasutati ka verbide pöördelõppude puhul suletud silpides sõna lõpus, nt *dlenn* (tnp *dzen* 'ajab'), *turr* (tnp *tur* 'hoiab'), *mett* (tnp *met* 'viskab'). Selle abil sai eristada selliseid vorme nagu *irr* 'on' ja *ir* 'ka'. Mitte kõiki konsonante ei kirjutatud kahe tähega – erandiks olid *w*, *j*, *l*, näiteks *newa* 'ei ole', *wija* 'pärg', *mala* 'väike (naissoost)'. Kahekordselt kirjutamist välditi ka juhul, kui häälikut väljendati mitme tähe abil, nt *fch*, *dl*, *tfch*, *dlch*, *fch*.

XVIII sajandi tekstides märgiti konsonante üldiselt ühetaoliselt ja järjekindlalt (Bergmane, Blinkena 1986: 63–77). Enamikku konsonante kirjutati ühe tähega: *b*, *d*, *g*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *t*, *w* /v/, *f* /z/, *z* /ts/, välja arvatud nende kahekordistamise puhul. Palataalseid konsonante /j, c, ʃ, ɲ/ (tnp *ġ, k, l, ɲ*) ja palataliseeritud /rʲ/-i (tnp *ŗ* – tänapäeval harvaesinev) märgiti virgulaga (/ /) läbi kriipsutatud tähtedega *g, k, l, n, r*, kusjuures seda süsteemi rakendati üsna järjekindlalt.

Virgulat kasutati ka helitute häälikute /s, ʃ/ (*f, fch*) eristamiseks helilistest häälikutest /z, ʒ/ (*l, fch*). Seda tehti üldiselt järjekindlalt, v.a sellistes ühendites nagu /sp/ ja /st/, kus konsonant on neutraliseeritud asendis. Häälikuid /ʃ, ʒ, tʃ, dʒ, ʒ/ märgiti mitme tähega, näiteks *fch*, *fch*, *tfch*, *dlch*, *dl*.

Hernhuutlaste käsikirjades kasutati samasugust õigekirjasüsteemi nagu trükitekstideski, kuigi vähem järjekindlalt, eriti konsonantide puhul. Tüves ja mõnes lõpusilbis esinevate pikkade vokaalide ja diftongi /uo/ järele lisati *h*, nt *Mahte* (tnp *māte* 'ema'), *Behrnus* (tnp *bērnus* 'lapsi'), *mihlaka* (tnp *mīlāka* 'armsam (naissoost)'), *buhs* (tnp *būs* 'saab olema'), *prohjahn* (tnp *projām* 'ära'), *luhtiht* (tnp *sūtīt* 'saatma'). Kohati tähistati vokaali pikkust seal, kus seda trükitekstides tavapäraselt ei tehtud, nt *lchelaſtihtbas* (tnp *žēlaſtibas* 'halastuse'), *Peeminnehſchana* (tnp *pieminēšana* 'mainimine'), *gribbehtu* (tnp *gribētu* 'tahaks').

Avatud silpides olevatele lühikestele vokaalidele järgneb kahekordselt kirjutatud konsonant, nt *dabbuḥi* (tnp *dabūsi* 'saad (naissoost)'), *ellām* (tnp *esam* 'oleme'), *tappulchi* (tnp *tapuši* 'saanud (meessoost, mitm)').

Lokatiivi käändelõppude kirjutamises esineb rohkem varieeruvust. Mõni allikas kasutab aeg-ajalt tsirkumfleksi ^, nt *pillnā garrā* (tnp *pilnā garā* 'täies vaimus'), *weenā wakkarā* (tnp *vienā vakarā* 'ühel õhtul'), *Jehra Wahtīs* (tnp *jēra vātīs* 'Talle haavades'), *willōs laikōs* (tnp *visos laikos* 'igal ajal'). Mõnikord kirjutatakse lokatiivis pika vokaali järele *h*, nt *ſchinnihš Deenahš* (tnp *šinīs dienās* 'neil päevil'), *preekschejohš Laikohš* (tnp *priekšējos laikos* 'varasematel aegadel'). Kohati kasutatakse mõlemat süsteemi korraga: *allinaināhš rohkāhš* (tnp *asiņainās rokās* 'veristes kätes'), kuid kõige sagedamini jäetakse lokatiivi käändelõpp märkimata: *kurra gadda* (tnp *kurā gadā* 'mis aastal'), *lauliba* (tnp *laulibā* 'abielus'), *ſeme* (tnp *zemē* 'maal'). Mõnikord kasutatakse tsirkumfleksi ka mujal vokaali pikkuse tähistamiseks, nt *tā* (tnp *tā* 'nii'), *gruhtibāhm* (tnp *grūtibām* dat. 'raskustele'), või isegi lühikese vokaali kohal, nt *warrāt* (tnp *varat* 'saad').

Konsonantide märkimine hernhuutlaste käsikirjades järgib tähtede ja diakriitikutute poolest üldiselt trükitekstide kirjaviisi. Peamine erinevus seisneb virgula harvemas kasutamises. Selliste näidete kõrval nagu *Brahlu* (tnp *brālu* 'vendade'), *winlch* (tnp *viņš* 'tema (meessoost)'), *firds* (tnp *sirds* 'süda') leidub sagedamini diakriitikuteta vorme: *Brahlu* (tnp *brālu*), *winna* (tnp *viņa* gen 'tema'), *mehrkis* (tnp *mērķis* 'eesmärk'), *firds* (tnp *sirds*). Tähte *r* virgulaga peaaegu ei kasutata, mis vastab Vidzeme murde eripärale: nimelt kadus palataliseeritud /r/ seal juba üsna ammu kasutuselt.

Vähem vilunud autorite käsikirjades esineb foneetilist kirjaipilti mõnikord kohtades, kus normikohaselt tuleks eelistada etümoloogilisi vorme, nt *laps* (tnp *labs* 'hea'), *lappraht* (tnp *labprāt* 'meelsasti'), *trihspatsmita* (tnp *trīspadsmītā* 'kolmeteistkümmes (naissoost)'), *jepſchu* (tnp *jebšu* 'kuigi').

Foneetilised tunnusjooned

Käsikirjaliste tekstide mõningane hälbimine trükitud raamatutes kasutatud õige-kirjanormidest on igati ootuspärane, hernhuutlaste käsikirjades kohtab aga kirja-keele traditsiooni ja kohalike murrete tunnusjoonte segu eri keeletasanditel. Kuna enamik säilinud käsikirju pärineb Kesk-Vidzeme aladelt, mille murded on traditsiooniliselt olnud kirjakeele lähedased, langevad mõlema variandi tunnused paljuki kokku. Teatud tunnusjooned on siiski tavapärasest XVIII sajandi keskpaiga raamatukeelest erinevad.

Selliste tunnuste tuvastamiseks toetub analüüs piiratud hulga olemasolevatele Kesk-Vidzeme murrete kirjeldustele (Būce 1936; Grabis 1931, 1935; Plūme 1954), Marta Rudzite raamatule „Latviešu dialektoloģija” (1964) ning teose „Latviešu valodas dialektu atlants” kolmele foneetikat ja morfoloogiat käsitlevale köitele (LVDA 2013, 2021, 2022).

Esmalt vaadeldgem mõningaid reeglipäraseid häälikumuutusi. Kesk-Vidzeme murretes esineb progresseeruvat konsonantide assimilatsiooni, nagu *s* > *š* sõna lõpus

pärast *j*-i. Näiteks substantiivisufiksist *-(t)ājs* saab *-(t)āš* ja sufiksist *-ējs* saab *-ēš* (nt *pestītājs* > *pestītāš* 'päästja', *kalējs* > *kalēš* 'sepp'). Aktiivsete mineviku kesksõnade meessoost ainsuse nominatiivis muutub lõpp *-jis* > *-js* > *-š* (nt *bijis* > *bīš* 'olnud', *dzirdējis* > *dzirdēš* 'kuulnud'). Teine iseloomulik tunnus on konsonandi *t* lisandumine lõpuühenditesse: *-ns* > *-nts* või *-nc* (nt *asins* > *asinc* 'veri') ja *-ņš* > *-ņtš* või *-ņč* (nt *viņš* > *viņč* 'tema (meessoost)'). Nende reeglipäraste kaashäälikumuutuste hulgast on käsikirjades aga seni tuvastatud vaid kesksõna vorm *bilch* (*bīš* < *bijis*). Kõigil muudel juhtudel peegeldavad vormid raamatukeele traditsiooni: *Peltitais* (tnp *pestītājs* 'päästja'), *parahdijs* (tnp *parādījis* 'näidanud'), *dlirdeis* (tnp *dzirdējis* 'kuulnud'), *asfins* (tnp *asins* 'veri'), *mans* (tnp *mans* 'minu'), *winlch* (tnp *viņš* 'tema (meessoost)'), *behrninfch* (tnp *bērniņš* 'lapsuke').

Ebareeglipäraseid murdelisi kaashäälikumuutusi esineb käsikirjades seevastu rohkem. Nende hulka kuulub konsonantide kadumine, nt *vājš* > *vāš* (*wahlch*) 'nõrk', *atkal* > *akal* (*akkal*) 'jälle', *svētki* > *svēki* (*fwehki*, *fwehkôs*) 'pidusööki', *bērns* > *bērs* (*behrs*) 'laps', samuti *k*-tähe lisandumine, mis on iseloomulik Vidzeme murretele, nt *īss* > *ikss* (*iklahm*, *iklchu*) 'lühike'. Teine ebareeglipärased on täishääliku *i* lisandumine kaashäälikuühendite ja ainsuse nominatiivi lõpu *-s* vahele: *-kl-s* > *-klis* (*akls* > *aklis* (*akklis*) 'pime'), *-tr-s* > *-tris* (*katrs* > *katris* (*kattris*) 'iga').

Mõni hernhuutlaste käsikirjades esinev foneetiline eripära lahkneb tänapäeva läti keelest, kuid vastab XVIII sajandi raamatukeele iseloomulikele joontele. Nende hulka kuulub täishääliku *i* kadumine aktiivi mineviku kesksõnade meessoost ainsuse nominatiivis: *-jis* > *-js*: *bijis* > *bijis* (*bijis*) 'olnud', *parādījis* > *parādījs* (*parahdijs*) 'näidanud', *dzirdējis* > *dzirdējs* (*dlirdeis*) 'kuulnud'; täishääliku *u* kadumine samade kesksõnade muudes käändevormides: *-ā/ē/i/ū/o-j-uš-* > *-ā/ē/i/o-jš-*: *uslihmeifchi* (tnp *uzzīmējuši* 'joonistanud'), *dabujfchi* (tnp *dabūjuši* 'saanud'), *brihnojfchees* (tnp *brīnojušies* 'imestanud'); ning konsonantide assimilatsioon ühendis *-ln-* > *-ll-*, nt *wella* (tnp *velna* 'kuradi'), *papillam* (tnp *papilnam* 'täielikult').

Morfoloogilised tunnused

Hernhuutlaste käsikirjade morfoloogia vastab suuresti XVIII sajandi kirjalikule läti keelele. Kohalikule murdele omased jooned on võrdlemisi haruldased ning kui neid esineb, siis tavaliselt kõrvuti kirjakeelest tuntud normikohaste vormidega.

Järgnevalt mõni tähelepanuväärne näide. XVIII sajandi kirjakeeles kalduti kasutama lõppu *-e* peaaegu kõigis lühikeste tegusõnade kolmanda pöörde mineviku vormides, millel puudus täishäälikuline sufiks. See kalduvus oli ilmselt osaliselt kunstlik (Vanags 1996). Selliseid vorme leidub sageli ka hernhuutlaste käsikirjades, näiteks *notikke* (tnp *notika* 'juhtus'), *nolihe* (tnp *nolija* 'sadas vihma'), *tappe* (tnp *tapa* 'sai, muutus'). Samas sisaldavad paljud käsikirjad murdelisi vorme lõpuga *-a*, mis kujunesid hiljem tänapäeva läti keeles tavaliseks, nt *kritta* (tnp *krita* 'kukkus'), *tappa* (tnp *tapa* 'sai'), *lauzza* (tnp *sauca* 'hüüdis').

Teine XVIII sajandi kirjakeelele omane joon on analüütiline passiivitarind abi-tegusõnaga *tapt* 'saama', mis on iseloomulik Kuramaa murretele. Need passiivi vormid on levinud ka hernhuutlaste käsikirjades, näiteks:

tik ween tohpu kluffinahts

tik	vien	topu	klusināts
lihtsalt	ainult	saama.AUX.PRS.1SG	vaikus.PTCP.PST.PASS.NOM.SG.M

'mind lihtsalt tehakse vaikseks (vaigistatakse)'

Samal ajal leidub paljudes käsikirjades passiivse abitegusõnaga *tikt* 'saama', mis on Vidzeme-pärasem ja võeti hiljem standardkeelde üle, näiteks:

teek Jaunekli laukti

tiek	jaunekļi	saukti
saama.AUX.PRS.3	noormees.NOM.PL.M	hüüdma.PTCP.PST.PASS.NOM.PL.M

'neid hüütakse noormeesteks'

Passiivitarindite sage kasutus on kahtlemata omane raamatukeelele ning tugevalt saksamõjuline.

Seevastu naissoost *ē*-tüvega nimisõnade daativi ainsuse lõpp *-i* on morfoloogiliselt väga haruldane nähtus (vrd Rudzīte 1964: 116–117): *tai pazeetigai Mahti* 'kannatlikule emale' (tnp *mātei*); *man wallas irr Draudfi rakstiht* 'mul on võimalus kirjutada kogudusele' (tnp *draudzei*). Domineerib tavaline raamatukeelele omane lõpp *-ei*: *Mahtei, Draudfei*. Niisamuti esineb vaadeldud tekstides meessoost mitmuse daativi murdeline lõpp *-im* ainult korra: *laikim* (tnp *laikiem* 'ajad'), samal ajal kui standardkeelele omane *-iem* on laialt levinud: *zilwekeem* (tnp *silvēkiem* 'inimesed'), *brahleem* (tnp *brāļiem* 'vennad').

Mitmed tunnused, mida tänapäeva vaatenurgast võiks tõlgendada murdelisena ja mis on dokumenteeritud Vidzeme murretes, vastavad tegelikult XVIII sajandi raamatukeele normidele. Üks selline tunnus on ainsuse daativi lõpp *-am* meessoost (*i*)*jo*-tüve nimisõnade puhul (vrd Rudzīte 1964: 112–113), mis erineb tänapäevasest käändelõpust *-im*: nt *šchim brihšcham* (tnp *brīdim* 'hetkel'), *Lihkam* (tnp *līkim* 'laidale'), *wahrgulifscham* (tnp *vārgulītim* 'nõrgukesele').

Samuti tehakse mitmuse daativi lõppude puhul vokaali pikkuses järjekindlalt vahet *ā*-, *ē*- ja *i*-tüvelistel noomenitel (vrd Rudzīte 1964: 116–119). Kahes esimeses rühmas on vokaal pikk: *-ām*, *-ēm*, nt *Tahm diwejadahm kahrtahm* 'neile kahele rahvakihile', *ar tukltoščahm mehleh* 'tuhande keelega'. *i*-tüveliste nimisõnade puhul on vokaal aga lühike: *-im*, nt *ar apkaunetahm Sirdim* 'häbistatud südametega', *pee laweem Laudim* 'oma rahvale', *zaur Jefus wahtim* 'Jeesuse haavade kaudu'. Tänapäeva läti keeles on vastav lõpp pikk: *-īm*: *sirdim*, *ļaudim*, *vātim*.

XVIII sajandi kirjakeeles, eriti Piiblis, samuti Vidzeme murretes veel XX sajandil, on säilinud selliste tegusõnade nagu *būt* 'olema', *dot* 'andma', *ēst* 'sööma', *iet* 'minema', *atrast* 'leidma' ainsuse esimese pöörde olevikuvormide arhailine lõpp *-mu*: *esmu* 'olen', *dohmu* 'annan' (tnp *dodu*), *ehmu* 'söön' (tnp *ēdu*), *eemu* 'lähen' (tnp *ēju*), *att-rohmu* 'leian' (tnp *atrodu*) – neist ainult *esmu* püsib siiani tänapäeva standardkeeles.

Murdelist vormi *elchu* 'olen' esineb käsikirjades ainult ühe korra (vrd Rudzīte 1964: 129–131).

Refleksiivsed tegusõnad järgivad oleviku kolmandas pöördes pea eranditult tolle-aegset kirjakeele normi ja Kesk-Vidzeme murretele omast joont, kus pöördelõpuks on üldistunud pikavokaaliline *-ās*: nt *lohkaks* 'kummardub', *steidaks* 'kiirustab', *kau-naks* 'häbistab' – tänapäeva läti keeles oleksid need vastavalt *lokās*, aga *steidzas*, *kau-nas* (vrd Rudzīte 1964: 132–133).

Peale murdeliste variantidega konkureerivate vormide leidub hernhuutlaste käsi-kirjades tunnuseid, mis on eriomased XVIII sajandi raamatukeelele ja mida päris murretes tõenäoliselt kunagi ei kasutatud. Üks selline on aktiivne oleviku kesksõna sufiksiga *-dam-*, mida kasutatakse eri käändevormides ja täiendi funktsioonis. Näi-teid leidub küllaga:

ar kremdamahm linnamas lirds lahpehm

ar	kremdamām	zināmas	sirds	sāpēm
koos	põlema.PTCP.PRS.ACT.DAT.PL.F	teadma.PTCP.PRS.PASS.GEN.SG.F	sūda.GEN.SG.F	valu.DAT.PL.F

'südametunnistuse põletava valuga'

Suulises kõnes kasutatakse seda kesksõna ainult ainsuse ja mitmuse nominatiivis, mitte kunagi täiendina.

Veel üks morfoloogiline tunnus, mis oli kasutusel ainult XVI–XVIII sajandil, on mitmuse esimeses isikus esinev käändeline possessiivpronoomen *mūss* 'meie'. Selli-seid vorme tuleb hernhuutlaste käsikirjades aeg-ajalt ette, näiteks:

eekfch muhlahm Sirdim,

iekš	mūsām	sirdim
sees	meie.DAT.PL.F	sūdamed.DAT.PL.F

'meie südames'

kõrvuti levinuma vormiga *mūsu* (asesõna *mēs* genitiivi vorm), mida kasutatakse nimisõnade kõigis käänetes, näiteks:

Mehs ar fweizinajam Muhfu lirds mihlus un dahrgus brahlus

mēs	ar	sveicinājam	mūsu	sirds	mīlus	un	dārgus	brāļus
meie.NOM	ka	tervītama.	meie.GEN.	sūda.GEN.	armas.ACC.	ja	kallis.ACC.	vennad.ACC.
		PRS.1PL	PL	SG.F	PL.M		PL.M	PL.M

'Me tervitame ka oma armsaid ja kalleid südamevendi'

Arvsõna *viens* 'üks' ja demonstratiivpronoomeni *tas* 'see' sage kasutamine umb-määrase või määrava artiklina on kahtlemata raamatukeele kaudu kanda kinnitanud saksapärasus. Näiteks:

Winfch irr teem Behrneem par Labbu pats weens Behrns tappis

viņš	ir	tiem	bērnēm	par	labu	pats	viens	bērns	tapis
tema.NOM.	olema.	see.DAT.	laps.DAT.	jaoks	hea.ACC.	ise.NOM.	üks.NOM.	laps.NOM.	saama.AUX.
SG.	PRS.3	PL.M	PL.M		SG.M	SG.M	SG.M	SG.M	PTCP.PST.ACT.
									NOM.SG.M

'Ta on saanud nende laste jaoks ise (ühaks) lapseks'

Süntaktilised tunnused

Hernhuutlaste käsikirjaliste tekstide süntaktiline struktuur peegeldab selgelt läti kirjakeele traditsiooni – see avaldub ennekõike pikkades lausetes, keerukates konstruktsioonides ning tugevate saksa keele mõjutuste ja varasemate kirjalike tekstide konventsioonide najal kujunenud kristlikus diskursuses.

Paljud käsikirjades leiduvad sõnajärjemallid osutavad vaieldamatult saksa keele süntaksi mõjule, olles omased kirjalikule traditsioonile, kuid võõrad suulisele läti keelele. Üks iseloomulik konstruktsioon on atribuudifraas, mis koosneb omastavas käändes asesõnast ja nimisõnast (või mitmest nimisõnast) laiendatava nimisõna järel. Näiteks:

<i>winſch</i>	<i>arr</i>	<i>irr</i>	<i>to</i>	<i>wahrdu</i>	<i>tahs</i>	<i>ſalidzinā-</i>	<i>ſvētījs</i>
<i>viņš</i>	<i>ar</i>	<i>ir</i>	<i>to</i>	<i>vārdu</i>	<i>tās</i>	<i>šanas</i>	
tema.NOM.SG	ka	olema.PRS.3	see.ACC.SG.M.	sõna.ACC.SG.M	see.GEN.	lepitus.	õnnistama.
					SG.F	GEN.SG.F	PTCP.PST.ACT.
							NOM.SG.M

’Ta on õnnistanud ka lepitussõna’

Tänapäeva läti keeles oleks selle fraasi sõnajärg järgmine: *viņš arī ir tās salidzināšanas vārdu svētījis*.

Samamoodi kohtab sageli tegusõna paigutamist kõrvallause lõppu – seegi on saksa keele ja kirjakeele traditsiooni mõju:

<i>mehs</i>	<i>muhlu</i>	<i>behrneem</i>	<i>fakkam</i>	<i>kas</i>	<i>tas</i>	<i>par</i>	<i>lielu</i>	<i>mērķi</i>	<i>ir</i>
<i>meie</i>	<i>oma</i>	<i>laps</i>	<i>rāākima</i>	<i>mis</i>	<i>see</i>	<i>jaoks</i>	<i>suur</i>	<i>eesmärķ</i>	<i>olema</i>
		PL.M	PRS.1 PL	NOM.			ACC.	ACC.SG.M	PRS.3
				SG.M			SG.M		
<i>kādēļ</i>	<i>viņi</i>	<i>iekš</i>	<i>pasaules</i>	<i>ir</i>					
<i>miks</i>	<i>nemad</i>	<i>sees</i>	<i>maailm</i>	<i>olema</i>					
	NOM.PL.M		GEN.SG.F	PRS.3					

’me räägime oma lastele, mis on see suur eesmärķ, miks nad maailmas olemas on’

Veel üks saksa keele mõju on suulisele läti keelele omase topelteituse – eitava tegusõna ja eitava asesõna või määrsõna kombinatsiooni – puudumine. Näiteks:

<i>Es</i>	<i>tak</i>	<i>neko</i>	<i>zinu</i>	<i>mīļāku</i>	<i>kā</i>	<i>savu</i>	<i>asiņainu</i>	<i>brūtganu</i>
<i>mina</i>	<i>aga</i>	<i>ei</i>	<i>midagi</i>	<i>teadma</i>	<i>armas</i>	<i>oma</i>	<i>neetud</i>	<i>peigmees</i>
		ACC	PRS.1SG	SG.M		SG.M	SG.M	ACC.SG.M

’Ma ei tea midagi armsamat oma neetud peigmehest’

Tänapäeva läti keeles oleks see konstruktsioon järgmine: *es nezīnu neko mīļāku*.

Siiski leidub ka läti keelele iseloomulikke topelteitusega konstruktsioone, näiteks:

es ne kahdu ftunde ne warru prohjam eet

es	nekādu	stundu	nevaru	projam	iet
mina.NOM	ükski.ACC.SG.F	tund.ACC.SG.F	ei saa.PRS.1SG	ära	minema.INF

'Ma ei saa tunnikski ära minna'

Saksa keele mõju avaldub selgelt ka eessõnafaaside kasutamises käändevormide asemel. Üks näide on eessõna *ieķš* kasutamine koos genitiivi või daativiga lokatiivi asemel: *ieķšch mannas firds* 'minu südames' (tnp *manā sirdī*), *ieķšch ta wahrda* 'selles sõnas' (tnp *tajā vārdā*), *ieķšch Bihbeles grahmatahm* 'Piibli raamatutes' (tnp *Bībeles grāmatās*), samuti konstruktsiooni *prieķš* + genitiiv/daativ kasutamine daativi asemel: *preeķch ta Jehra* 'Tallele' (tnp *tam jēram*), *preeķch few un winneem* 'endale ja neile' (tnp *sev un viņiem*), *preeķch willem Deewa behrneem* 'kõigile Jumala lastele' (tnp *visiem dieva bērniem*).

Mõne käändekasutusmalli päritolu on raskem tuvastada. Üks hernhuutlaste kirjadele iseloomulik vormel on *peemineet mannis* 'mind mainima, meenutama', kus pärast verbi *pieminēt* 'mainima, meenutama' kasutatakse esimeses isikus asesõna omastavalist vormi *manis*, samal ajal kui osastavalist vorm *mani* esineb harva. See järgib XVII–XVIII sajandi usutekstide, sealhulgas piiblitõlgete traditsiooni ja peegeldab tõenäoliselt saksa verbi *gedenken* 'meenutama' mõju, mis nõuab samuti omastavat käänat (*gedenke meiner*). Läti rahvalauludes kasutatakse sellistes konstruktsioonides üldiselt osastavat käänat, kuigi harvadel juhtudel esineb ka omastavalisi vorme.

Nii nagu XVIII sajandi raamatukeeles, kasutatakse ka hernhuutlaste käsikirjades määrsõna *daudz* 'palju' järel mõnikord käändevorme, mis erinevad ootuspärasest genitiivist. Selle asemel esineb muid käändevorme, näiteks:

winnai tappa daudf grehki peedohti

viņai	tapa	daudz	grēki	piedoti
tema.DAT	saama.PST.3	palju.ADV	patt.NOM.PL.M	andeks andma.PTCP.PST.PASS.NOM.PL.M

'Talle anti andeks palju patte'

Seesugune kasutus näib olevat läti keele loomulik areng ning on laialt levinud ka tänapäeval.

Kokkuvõttes ei lahkne hernhuutlaste tekstid süntaktilisel tasandil oluliselt XVIII sajandi läti raamatukeele grammatikanormidest.

Leksikaalsed tunnused

Samuti leksikaalsel tasandil on XVIII sajandi hernhuutlaste käsikirjad suuresti kooskõlas tolaeagse raamatukeele normidega. Vaid kaks leksikaalset rühma eristuvad mõnevõrra üldisest kontekstist.

Esiteks leidub neis käsikirjades küllalt lai kiht saksa keelest laenatud sõnu. Loomulikult esineb germanisme ka trükitekstides, kuid käsikirjades näib neid olevat rohkem, mis võib viidata nende laiemale kasutusele kõnekeeles. Germanismide

hulka, mida käsikirjades leidub sagedamini kui trükitekstides, kuuluvad näiteks *aber* 'aga', *būmanis* 'puusepp', *daļu ņemt* 'osa võtma', *dikti* 'väga', *gaņģis* 'koridor', *lonis* 'tasu, palk', *mālēt* 'värvima', *peršiņa/peršiņš* 'salmike', *smekēt* 'maitsma', *stellēt* 'asetama, paigutama, kohale toimetama', *strāpe* 'karistus', *šķiņķot* 'kinkima, andma', *tak* 'aga, ehkki'. Teoloogilise tähendusega ja hernhuutlikule kontekstile iseäranis omane termin on *loziņš* 'loosung e aasta iga päeva jaoks loositud lühike piiblisalm'.

Teine neile tekstidele iseloomulik leksikaalne nähtus on deminutiivide sage kasutus – see on hernhuutlaste kirjutistele eriti omane stilistiline tunnusjoon. Mõni näide: *bērniņš* 'lapsuke', *darbiņš* 'tööke', *Dieviņš* 'Jumaluke', *liesmiņas* 'leegikesed', *maizīte* 'leivake', *nabadziņi* 'vaesekesed', *pulciņš* 'seltskonnake', *radibiņa* 'olevuseke', *sirdsnina* 'südameke', *tārpiņš* 'ussike'.

Nende deminutiivide seas leidub nii spetsiifiliselt religioosset sõnavara kui ka argiseid asju ja nähtusi tähistavaid mõisteid. Peaaegu alati kasutatakse neid aga vaimsete või emotsionaalsete kogemuste kirjeldamisel.

Tõeliselt murdelist sõnavara hernhuutlaste käsikirjades seevastu sisuliselt ei leidu. Mõnda sõna võib pidada murdeliseks foneetilise varieerumise poolest. Näiteks nimi-sõna *lāse* 'tilk' esineb korduvalt deminutiivina *lalfītes*, kus tüvevokaal *e* on lühike, mis on iseloomulik mitmele läti murdele (vrd ME II: 441; EH I: 721). Niisamuti esineb tegusõnast *glābt* 'päästma' tuletatud vorme, kus tüvevokaal *ē* on pikk, näiteks *glehbščhana* 'lunastus' – seegi on iseloomulik Vidzeme hääldusele (ME I: 626).

Kokkuvõttes on XVIII sajandi hernhuutlaste käsikirjade leksika peaaegu erisamatatu tollaegse traditsioonilise läti raamatukeele omast. Ehkki mõni leksikaalne joon võib peegeldada kõnekeele tunnuseid või piirkondlikke iseärasusi, toetub üldine sõnavara tugevalt kirjaliku läti usukeele konventsioonidele.

Kokkuvõte

Hernhuutlaste XVIII sajandist ja XIX sajandi algusest pärinevate lätikeelsete käsikirjade keel annab unikaalse pildi standardiseeritud läti kirjakeelele ja kohalikele murretele iseloomulike tunnuste vahekorra. Uuringust saab teha järgmised järeldused.

1. **Lähedus trükikeelele:** hernhuutlaste käsikirjade ortograafia ja morfoloogia järgivad suuresti konventsioone, mis kehtisid XVIII sajandi trükitud usutekstides, eriti alates 1739. aasta piibliversioni ilmumisest.
2. **Murrete mõju:** kuigi peamised tunnused vastavad standardkeelele, esineb siiski märgatavaid murdelisi jooni, mis osutavad läti emakeelega inimeste kasvavale rollile autoritena, mitte pelgalt lugejate ega kuulajatena.
3. **Saksa keele mõju:** süntaktilised struktuurid ja märkimisväärne laensõnavara kiht viitavad tugevale saksa keele mõjule, eriti sõnajärje, eessõnatarindite ja leksikaalsete laenude poolest.
4. **Eripärased stiilijooned:** stiililiselt iseloomustab hernhuutlaste käsikirju deminutiivide sage kasutus, mis väljendab nii emotsionaalset haaratust kui ka

teoloogilist rōhuasetust. Muudes usulistes ja ilmalikes tekstides on see nāhtus vähem levinud.

5. **Kirjaoskuse ja autorluse laiem levik:** lāti talupoegade esiletōus autoritena – eriti hernhuutlaste seas – tāhistas ūliolulist arengut: lāti keel ei olnud enam ūksnes liturgiline ja haridusalane vahend, vaid ka isikliku enesevāljenduse ja kirjandusloome keel.
6. **Kultuuriline jārjepidevus ja identiteet:** need tekstid illustreerivad seda, kuidas kirjalik lāti keel toimis ūhendava kultuurilise jōuna eri piirkondade ja ūhiskonnakihtide vahel, luues sideme trūkitud usukirjanduse ja rahva igapāevase keelekogemuse vahel.

Seega kujutavad hernhuutlaste kāsikirjad endast lāti keele arengus olulist vaheastet eliidi klerikaalse tōōvahendi ning laiema kultuuri- ja kirjanduskeele vahel. Nende analūis aitas mōista seoseid kirjakeele normide ja XVIII sajandi lāti emakeelela elanikkonna tegeliku kōnekeele vahel.

KIRJANDUS

- Adamovičs, Ludvigs 1963.** Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 1710–1740. 2. kd. [Mineapolis]: Sējējs.
- Apinis, Aleksejs 1977.** Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga: Liesma.
- Apinis, Aleksejs 1987.** Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā. Rīga: Liesma.
- Apinis, Aleksejs 2000.** Hernhūtiešu vēsturiska un biogrāfiska satura rokraksti. – Grāmata. Veltījums latviešu grāmatas 475 gadu atcerei. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 11–29.
- Arbusow, Leonid; Bauer, Albert 1955.** Heinrichs Livländische Chronik. Zweite Auflage. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- Bergmane, Anna; Blinkena, Aina 1986.** Latviešu rakstības attīstība: Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi. Rīga: Zinātne.
- Bērziņš, Ludis 1944.** Valoda un izteiksme Manceļa rakstos. – Izglītības mēnešraksts, nr 1, lk 9–12; nr 2, lk 29–34.
- Biezais, Haralds 1973.** Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte. Åbo: Åbo Akademi.
- Blese, Ernests 1925.** Mūsu rakstniecības pirmo pieminekļu valoda. – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, nr 8, lk 192–193.
- Blese, Ernests 1929.** Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI g.s.). Rīga: A. Gulbis.
- Būce, Anna 1936.** Smiltenes izloksne un tās atspoguļojums Zeiboltu Jēkaba darbos. – Filologu biedrības raksti, nr 16, lk 160–166.
- Daija, Pauls 2013.** Apgaismība un kultūrpārnesē: Latviešu laicīgās literatūras tapšana. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Daija, Pauls 2024.** Hernhūtiešu rokraksta literatūra Vidzemē. – Nacionālā enciklopēdija. <https://enciklopedija.lv/skirklis/123456-hernhutiešu-rokraksta-literatūra-Vidzemē>

- Draviņš, Kārlis 1952.** Das Hasentötersche lettische Vaterunser. – *Studi Baltici*, kd 9, lk 211–230.
- Draviņš, Kārlis 1965.** Altlettische Schriften und Verfasser. 1. kd (Slaviska och baltiska studier 7.) Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet.
- Dunsdorfs, Edgars 1979.** Pirmās latviešu Bībeles vēsture. Minneapolis: Latviešu Ev.-lut. Baznīca Amerikā.
- EH = Jānis Endzelīns, Edite Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai.** Kd 1–2. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1946.
- Frīde, Zigrīda 2003.** *Latvis: Gothards Frīdrihs Stenders.* Rīga: Zinātne.
- Grabis, Rūdolfs 1931.** Kūduma pagasta izloksnes apraksts. – *Filologu biedrības raksti*, nr 11, lk 36–46.
- Grabis, Rūdolfs 1935.** Piezīmes par Straupes draudzes izloksnēm. – *Filologu biedrības raksti*, nr 15, lk 142–160.
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – *Zeitschrift für Ostforschung*, nr 4, lk 523–532.
- Kīkulis, Jēkabs 1982.** *Dziesmas.* Rīga: Liesma.
- LVDA 2013 = Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVDA 2021 = Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija I.** Rīga: Zinātne.
- LVDA 2022 = Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija II. Sintakse.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- ME I = Kārlis Mūlenbachs.** Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1. kd. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1925.
- ME II = Kārlis Mūlenbachs.** Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 2. kd. Rīga: Kultūras fonds, 1925–1927.
- Ozols, Arturs 1965.** *Veclatviešu rakstu valoda.* Rīga: Liesma.
- Plūme, Mirdza 1954.** Raunas izloksne. – *Valodas un literatūras institūta raksti*, nr 3, lk 137–174.
- Rudzīte, Marta 1964.** Latviešu dialektoloģija. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Salmin 1969 = A. Я Салминь, О грамотности крестьян Лифляндской и Курляндской губерний в XVIII в. – История СССР,** nr 6, lk 136–140.
- Staris, Alfrēds 1987.** Tautas izglītība un pedagogiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam. Rīga: Zinātne.
- Straube, Gvido 2000.** Latvijas brāļu draudzes diarijs (jaunākais noraksts) jeb hernhūtiešu brāļu draudzes vēsture Latvijā. Rīga: N.I.M.S.
- Šmits, Pēteris 1908.** Glikā bībeles valoda. – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, nr 14, lk 21–100.
- Vanags, Pēteris 1996.** Verbu pagātnes formas 16. gs.–17. gs. sākuma latviešu rakstu valodā un pagātnes celmu tālākais liktenis. – *Baltistica*, kd 31, nr 2, lk 143–153.
<https://doi.org/10.15388/baltistica.31.2.366>
- Vanags, Pēteris 1997.** Viduslejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas un rakstības ietekme pirmo latviešu rakstu valodā. – *Baltistica*, kd 32, nr 2, lk 165–178.
<https://doi.org/10.15388/baltistica.32.2.421>
- Vanags, Pēteris 2010.** Der Einfluss der Glückschens Bibelübersetzung auf die Entwicklung der lettischen Schriftsprache. – „Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs”.

Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale). Toim Christiane Schiller, Māra Grudule. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 159–178.

Vilde, Pēteris Ernsts 1991. Latviešu Ārste. Rīga: Zvaigzne.

Pēteris Vanags (sünd 1962), Dr. habil. hum., professor, slaavi ja Balti uuringute, soome, hollandi ja saksa keele osakond, Stockholmi Ülikool (SE-106 91 Stockholm); professor, humanitaarteaduskond, läti keele ja Balti uuringute osakond, Lāti Ülikool (Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050), peteris.vanags@balt.su.se

The Latvian language of the manuscripts of the Moravian Brethren in the 18th and early 19th centuries: Influences of the written tradition and the local dialect

Keywords: Latvian language history; Moravian Brethren manuscripts; standardization of written Latvian; dialect influence; 18th–century sociolinguistics

This article examines the Latvian language as found in the manuscripts of the Moravian Brethren from the 18th and early 19th centuries, offering a sociolinguistic analysis of how standard written Latvian evolved in interaction with spoken dialects. It traces the historical development of Latvian written language from the early Reformation texts to the emergence of a more standardized form following the 1739 Bible revision. Special attention is given to the role of the Moravian Brethren in expanding literacy among Latvian-speaking peasants and fostering a manuscript tradition that included both translated and original religious, didactic, and personal writings. The study analyzes linguistic features at the orthographic, phonetic, morphological, syntactic, and lexical levels, highlighting both adherence to printed language norms and the influence of Vidzeme dialects. German influence is also significant, especially in syntax and vocabulary. The article concludes that the Moravian Brethren manuscripts represent a crucial link between the clerical elite's written Latvian and a broader vernacular literary culture, thereby contributing to the formation of Latvian as a medium of self-expression, education, and identity.

Pēteris Vanags (b. 1962), Dr. habil. hum., Professor, Department of Slavic and Baltic Studies, Finnish, Dutch and German, Stockholm University (SE-106 91 Stockholm); Professor, Faculty of Humanities, Department of Latvian and Baltic Studies, University of Latvia (Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050), peteris.vanags@balt.su.se